

Boekbesprekingen

- D. Mortelmans & B. Dehertogh (2006). **Kennismaken met SPSS en SAS. Stap in Statistiek en Onderzoek 1.** Leuven, Acco, 144 p.
- D. Mortelmans & B. Dehertogh (2006). **Databeheer in SPSS en SAS. Stap in Statistiek en Onderzoek 2.** Leuven, Acco, 167 p.
- D. Mortelmans & B. Dehertogh (2007). **Uni- en bivariate analyse. Stap in Statistiek en Onderzoek 3.** Leuven, Acco, 286 p.
- D. Mortelmans & B. Dehertogh (2007). **Regressieanalyse. Stap in Statistiek en Onderzoek 4.** Leuven, Acco, 296 p.
- D. Mortelmans & B. Dehertogh (2008). **Factoranalyse. Stap in Statistiek en Onderzoek 5.** Leuven, Acco, 191 p.
- D. Mortelmans & B. Dehertogh (2008). **SPSS in onderzoek.** Leuven, Acco, 272 p.

De eerste vijf van bovenstaande boeken maken deel uit van de reeks *Stap In Statistiek en Onderzoek* die is gegroeid uit de MTSO-INFO publicaties van de faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Deze boden – voortvloeiend uit veel voorkomende vragen en problemen – voor studenten en onderzoekers een hulpmiddel bij het uitvoeren van zowel eenvoudige als complexe(re) multivariate technieken in het dagelijks onderzoek. Aangezien deze reeks niet louter binnen de faculteit, maar ook ver erbuiten geraadpleegd werd, besloten de auteurs met uitgeverij Acco in zee te gaan. Het resultaat is een heel verzorgde reeks bestaande uit (voorlopig?) vijf kleurrijke boekjes, waar echter – zeker voor studenten – een aardig prijskaartje aan vast hangt. Het lijkt vandaag de dag een trend om ‘statistische’ boeken, gericht aan studenten uit de sociale wetenschappen, uit te geven. De auteurs van de reeks *Stap In Statistiek en Onderzoek* hebben echter een heel concreet doel voor ogen, namelijk het geven van eenvoudige en gebruiksvriendelijke inleidingen in toegepaste statistische technieken van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Hoewel de reeks vooral door sociale wetenschappers zal worden gelezen, richt ze zich op eenieder die in zijn/haar opleiding of professioneel te maken krijgt met kwantitatief

onderzoek en/of interesse heeft in statistiek *in de praktijk*. Dit laatste maakt meteen duidelijk dat de onmiddellijke toepasbaarheid van de technieken in het dagelijks onderzoek hierbij centraal staat. Wie de boeken echter als ‘statistiekreeks’ raadpleegt, zal meer dan ontgoocheld zijn. Al bij aanvang wordt namelijk duidelijk gemaakt dat de theoretische en wiskundige achtergrond van de diverse technieken slechts (heel) summier behandeld wordt. Dit echter zonder deze als overbodig te beschouwen. In de inleiding benadrukken de auteurs immers dat het ‘beheersen en toepassen van de technieken’ pas kan volgen na het opdoen van enige theoretische kennis. Het regelmatig consulteren van handboeken statistiek achten ze bovendien als noodzakelijk om de finesses van de praktijk beter te begrijpen. *Stap In Statistiek en Onderzoek* profileert zich dus heel duidelijk als ‘praktijkreeks’ met lage instapdrempel. Precies in deze hoedanigheid vinden de boeken dan ook hun meerwaarde. Kenmerkend voor deze praktijkaanpak zijn de uitvoerige voorbeelden van syntax en outputs uit statistische software (SPSS en SAS). Voor alle voorbeelden uit de reeks wordt overigens gebruikgemaakt van de vrij beschikbare *European Social Survey* (ESS). Op die manier kan de lezer de voorbeelden zelf reproduceren, op reële gegevens en met dezelfde resultaten als gevolg. Elk boek gaat bovendien van start met een korte handleiding die vertelt waar de ESS te vinden is en hoe de gegevens kunnen worden gedownload.

Het eerste – blauwe – boek *Kennismaken met SPSS en SAS* geeft een inleiding tot twee softwareprogramma’s die dominant zijn in het Vlaamse en Nederlandse sociaalwetenschappelijke onderzoeksdomein: SPSS en SAS. Terwijl SPSS bekend staat om haar gebruiksvriendelijkheid, is SAS gekend als een krachtig softwarepakket waar vaak op teruggevallen wordt voor het draaien van meer gevorderde analyses. Anders dan in SPSS echter, is in SAS de vertrouwde *point-and-click* strategie niet zo sterk aanwezig. De gebruiker moet er voortdurend syntax gebruiken om zaken te analyseren, waardoor de leercurve om dit programma onder de knie te krijgen heel wat steiler is. De auteurs slagen er echter bijzonder goed in om de lezer op een heldere en zeer bevattelijke manier in te leiden in de wereld van SAS. In het eerste deel van het boek (voor SPSS is dit met versie 14.0, voor SAS met versie 9.1) maakt de lezer kennis met de algemene structuur van elk van de statistische pakketten, de manier waarop aan de programma’s opdrachten moeten worden gegeven en hoe deze worden uitgevoerd. Daarnaast worden een aantal basisvaardigheden, zoals het navigeren in de programma’s en het werken met syntax, aangeleerd. In het tweede deel leert de lezer een nieuw databestand aan te maken en externe gegevens in te voeren. Bovendien gaat bijzondere aandacht uit naar het definiëren van variabelen. Ten slotte worden ook een aantal mogelijkheden besproken voor de uitvoer van data en output naar andere formaten (zoals Excel, Stata, etc.). Aan de hand van de ESS worden in dit boek de eerste stappen van een onderzoeksproject behandeld, met name het inlezen en bekijken van data. Positief is dat naast het werken met databestanden ook de definiëring van variabelen en het uitvoeren naar andere dataformaten voldoende aandacht krijgt. Dit ontbreekt namelijk vaak in andere SPSS of SAS handleidingen. Bovendien wordt alles

toegelicht aan de hand van informatieve screenshots – zowel van menu- als van syntaxstructuur. Tevens wordt af en toe verwezen naar de achterliggende filosofie van de programmamakers en de manier waarop zij in de software de onderzoeker en zijn gegevens benaderen.

Het tweede – oranje – boek *Databeheer in SPSS en SAS* gaat dieper in op databeheer. Eens de onderzoeksgegevens in een databestand zijn ingegeven, moet de onderzoeker zijn/haar data immers nog analyseklaar maken om in een latere fase uni-, bi- of multivariate analyses toe te passen. In het eerste deel leert de lezer hoe aan bestaande databestanden extra variabelen of nieuwe cases kunnen worden toegevoegd. Databeheer betreft echter voornamelijk het bewerken van variabelen. In het tweede deel komen dan ook zowel eenvoudige bewerkingen (waaronder het dichotomiseren of omkeren van variabelen) als meer complexe bewerkingen zoals voorwaardelijk databeheer of lussen in programma's aan bod. In het derde deel wordt getoond hoe men bepaalde groepen van respondenten kan selecteren of het databestand wegen. Basisvereiste voor een gebruiksklaar databestand is echter de aanwezigheid van gecleande variabelen. Deze fase wordt al te vaak – door zowel jonge als meer ervaren onderzoekers – over het hoofd gezien. Gebrek aan een overzichtelijke handleiding kan vanaf heden dus zeker niet meer als argument worden gebruikt. De auteurs bieden in het laatste hoofdstuk namelijk een duidelijk geschreven inleiding tot het cleanen van data. Samengevat geeft dit boek op basis van eenvoudige voorbeelden in SPSS en SAS, gebaseerd op de ESS, de lezer inzicht in de meest voorkomende bewerkingen die op databestanden gebeuren. Opnieuw worden tal van screenshots weergegeven ter verduidelijking.

In het derde – rode – boek *Uni- en bivariate analyse* komt het 'echte' analysewerk aan bod. Het is het eerste boek in de reeks dat ingaat op statistische methoden om sociaalwetenschappelijke vraagstellingen te beantwoorden. De auteurs laten zich hierbij leiden door drie vragen: (i) wat is de aard of het meetniveau van de variabele die we willen bestuderen?, (ii) wat willen we erover weten?, (iii) hoe willen we die kennis weergeven, in een tabel of grafische voorstelling? In het eerste deel passeren een aantal onontbeerlijke basisbegrippen – zoals meetniveaus, steekproeven, significantie en hypothesetoetsing – de revue. De univariate dataverkenning is onderwerp van het tweede deel. Daarbij wordt niet alleen onderscheid gemaakt tussen de verschillende meetniveaus, maar wordt tevens aandacht besteed aan het transformeren van variabelen. Bivariate analyse is onderwerp van het derde deel. Opnieuw zijn de verschillende meetniveaus een leidraad. Een heel interessant deel vormt het laatste over wetenschappelijk rapporteren, waar vooral studenten het vaak moeilijk mee hebben. De auteurs geven niet alleen een aantal vormvereisten mee van tabellen en grafieken, maar presenteren tevens een aantal concrete voorbeelden. Daarenboven besteden ze veel aandacht aan hoe tabellen en grafieken kunnen gelayout kunnen worden in SPSS. De praktische werkwijze van uni- en bivariate analyse wordt echter – opnieuw gebruikmakend van voorbeelden uit de ESS – voornamelijk in SPSS toegelicht. Wat SAS betreft, worden enkel de syntax en output meegegeven, zon-

der bijkomende uitleg. Achteraan wordt overigens nog een handig schematisch overzicht meegegeven van alle technieken en kengetallen die in het boek zijn besproken.

In het vierde – donkergroene – boek *Regressieanalyse* wordt van start gegaan met een korte theoretische inleiding over regressieanalyse. De regressievergelijking en schattingsmethode wordt er toegelicht, alsook de verschillende stappen die een onderzoeker volgt in het uitvoeren van een regressieanalyse. Deze omvatten de theoretisch-conceptuele fase, uni- en bivariate verkenning, eerste inhoudelijke inspectie, controle assumpties, multicollineariteitsanalyse, residuanalyse, tweede inhoudelijke inspectie, en ten slotte rapportage. In het tweede deel worden verschillende regressiemodellen uitgelegd. Concreet wordt achtereenvolgens dieper ingegaan op modellen met meerdere onafhankelijke variabelen, categoriale onafhankelijke variabelen, stapsgewijze regressies en interactie-effecten. Daarna worden de verschillende assumpties (lineariteit, normaliteit, onafhankelijkheid en homoscedasticiteit) en andere regressieproblemen (zoals multicollineariteit en outliers) besproken, alsook welke alternatieve regressietechnieken een oplossing kunnen bieden voor schendingen. In het derde deel wordt een uitgewerkt voorbeeld gegeven waarbij de acht stappen systematisch en beknopt doorlopen worden. Opnieuw volgt tot slot een kort maar uiterst interessant deel over het wetenschappelijk rapporteren over regressieanalyse. Samengevat wenst dit boek regressieanalyse op een ruime manier te behandelen. Het bespreekt niet alleen de basistechnieken om op een snelle wijze een regressiemodel te schatten, maar tevens de uitgebreide controle op de geldigheid van het geschatte regressiemodel. Dit alles wordt opnieuw stap voor stap uitgelegd in SPSS aan de hand van concrete voorbeelden afkomstig uit de ESS. Zoals bij het vorige boek, worden ook hier wat SAS betreft, enkel de syntax en output meegegeven.

Het vijfde – lichtgroene – boek *Factoranalyse* is het (voorlopige?) laatste in de reeks *Stap In Statistiek en Onderzoek* en concentreert zich op de twee meest gebruikte varianten van factoranalyse: principale componentenanalyse (PCA) en principale factoranalyse (PFA). In het eerste deel wordt stilgestaan bij de theoretische achtergrond van schaaltechnieken en factor/principale componentenanalyse. In het tweede deel worden de twee varianten van naderbij bekeken. Het derde deel besteedt – verrassend maar daarom niet minder interessant – aandacht aan de niet-metrische variant van factoranalyse voor categoriale data, PRINCALS genaamd. De volgende twee delen bespreken – voorbouwend op de resultaten uit voorgaande delen – het testen van de betrouwbaarheid van een schaal, alsook het opnemen van schalen als somschaal of met behulp van factorscores in een regressieanalyse. Het voorlaatste deel wenst de lezer vertrouwd te maken met het introduceren van een concept in een multivariate analyse en doorloopt nauwgezet de verschillende stappen die hiervoor doorlopen moeten worden. In het laatste deel wordt opnieuw kort toegelicht hoe de resultaten van een factoranalyse wetenschappelijk gerapporteerd moeten worden. De lezer wordt met dit boek op een zeer toegankelijke manier ingewijd in

het opbouwen en testen van een schaal in SPSS. Opnieuw gebeurt dit aan de hand van praktische voorbeelden uit de ESS, en opnieuw wordt wat SAS betreft enkel de syntax aangeboden.

Het laatste boek *SPSS in onderzoek* is de vreemde eend in de bijt, want maakt als enige geen deel uit van de *Stap In Statistiek en Onderzoek* reeks. Daar waar laatstgenoemde zicht richt op twee softwarepakketten (SPSS en SAS) en dieper ingaat op verschillende technieken, werd in dit laatste boek een combinatie gemaakt van basiselementen uit de reeks. Vertrekkende van de onderzoeksacyclus worden achtereenvolgens de beginselen van het SPSS programma (hier de meest recente versie 16.0), methoden van databeheer en enkele analysetechnieken behandeld. Opnieuw wordt voor de illustratieve voorbeelden gebruik gemaakt van de ESS. Hoewel dit boek tal van elementen bevat uit de eerste drie besproken boeken – en eigenlijk zelfs grotendeels identiek is –, biedt het hoofdstuk over het aanmaken van een codeboek een boeiende meerwaarde. Dit is ook het geval voor het laatste, meer geavanceerde, hoofdstuk over het gebruik van SPSS macrotaal en de integratie van de externe applicatie R in SPSS (wat pas mogelijk is vanaf versie 16.0).

Zoals reeds duidelijk geworden is, staat in al deze boeken de vertaling van de wiskundig-statistische achtergrond naar de praktijk en de onmiddellijke toepasbaarheid van de technieken in het dagelijks onderzoek centraal. Wie deze boeken met dit doel aanwendt, zal er enorm veel plezier aan beleven. Ze zijn immers een meerwaarde voor zowel student, docent als onderzoeker die met SPSS of SAS wenst te werken. Ook de onderzoeker die reeds met één van deze softwarepakketten aan de slag is gegaan, vindt zeker nog nieuwe praktische informatie of tips die het analyseren van data heel wat aangenamer kunnen maken. Hoewel de focus in de boeken voornamelijk op SPSS ligt (uitgezonderd de eerste twee), zijn ze ook voor SAS-gebruikers nog net toegankelijk. De vele outputs en interpretaties ervan, samen met het gebruik van de ESS als leidraad en de aandacht voor het wetenschappelijk rapporteren van de resultaten, geven de boeken een echt *praktijk* karakter, waarmee ze volledig voldoen aan de in de introductie gestelde verwachtingen. Docenten – net als andere gebruikers – zou ik echter toch aanraden om wat extra informatie te verzamelen over de analysemethoden zelf, de (wiskundige) achtergronden ervan (zie bv. de Sage reeks) en/of uitgebreidere toepassingen. Hoewel in de boeken af en toe – in voetnoot – verder verwezen wordt naar statistische handboeken, ontbreekt een iets uitgebreidere referentielijst die de lezer die meer wenst te weten verder op weg helpt. Een eenvoudige maar zeer handige aanvulling in de laatste twee boeken – vooral voor de gebruiker die snel wat wenst op te zoeken – is de index achteraan. Ook voor de overige boeken zou dit een meerwaarde zijn. Tevens lijkt een boek over in de sociale wetenschappen vaak gehanteerde methodes als (multinomiale) logistische regressie of de iets meer geavanceerde techniek van multilevel analyse (in SPSS *linear mixed-effect modeling*) een mooi vervolg voor de reeks *Stap In Statistiek en Onderzoek*.

Ik hoop van harte dat met deze boekenreeks de lage slaagcijfers en hoge vervloekingsgraden van statistische vakken en/of toepassingen binnen de sociale wetenschappen stilletjes aan tot het verleden zullen behoren.

Charlotte Van Tuyckom

UGent, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep CuDOS

V. Pulignano, P. Stewart, A. Danford & M. Richardson (red.) (2008). **Flexibility at Work; Critical Developments in the International Automobile Industry**. Houndmills: Palgrave Macmillan, 200 p.

In de inleiding schrijft de redactie dat “the central objective of this book is to examine the form and character of a number of recent transformations in the international automobile industry [...]. The aim is to assess the extent to which the recent transformations of production and labour organisation achieve forms of flexibility in the automobile industry distinguishable from so-called lean production”. Om maar direct met de deur in huis te vallen: de “objective” wordt misschien behaald, de “aim” niet. De “objective” is erg breed geformuleerd zodat ze op allerlei wijzen is te realiseren. De “aim” geeft hiervan de door de redactie beoogde toespitsing, maar deze wordt volgens mij niet behaald. Een precieze uitwerking van de “aim” vereist op de eerste plaats dat de centrale begrippen worden gedefinieerd en toch op zijn minst afgebakend. Dat laat men echter na. Termen als “flexibiliteit” en “lean production” (Benders en Van Bijsterveld, 2000) lenen zich voor veel verschillende interpretaties. Het is dan ook cruciaal om te bepalen welke interpretaties hier worden bedoeld om te kunnen bepalen of de opzet is geslaagd. Zo hadden de verschillende te bestuderen vormen van flexibiliteit moeten worden onderscheiden. Vervolgens hadden de auteurs moeten beschrijven wat ze met lean production en de alternatieven daarvoor bedoelen, en daarna een ijkpunt bepalen door te laten zien hoe lean production scoort op de onderscheiden vormen van flexibiliteit. Dat wordt nagelaten.

Maar goed: laat ik pragmatisch zijn. Een lichte constructie is vaak kenmerkend voor geredigeerde bundels, al was het maar omdat de welwillende collega’s die willen bijdragen in de regel maar beperkt zijn aan te sturen. Het boek bevat zeker een aantal lezenswaardige bijdragen. Zo bekritisieren Coffey en Thornley onder meer een maatstaf uit het onderzoek dat “lean production” groot maakte. Ten opzichte van de “massa productie” zou bij lean production maar de helft van de input nodig zijn, zo betoogden Womack, Jones en Roos in *The Machine that Changed the World* (1990). Wat betreft het aantal assemblage-uren per auto tekenen Coffey en Thornley daarbij aan dat geen rekening is gehouden met overuren, terwijl bekend is dat ten tijde van het onderzoek in de Japanse “lean”-fabrieken structureel en substantieel werd overgewerkt. Verder gaan ze in op veranderingen in Japan, onder andere het segmenteren van assemblagelijnen

bij Toyota. Zeer zeker de moeite voor Belgische lezers is het hoofdstuk van Van Hootegem en Huys. Zij bespreken het overheidsbeleid om de automotieve sector te ondersteunen, en met name een in 2005 door de “Taskforce Voertuigindustrie” voorgesteld actieplan. Ze pleiten voor meer aandacht voor de arbeids- en productie-organisatie. In de praktijk laten de fabrikanten zich leiden door “lean production”, terwijl Volvo in Gent laat zien dat op dit thema varianten gerealiseerd zijn met betere uitkomsten voor werknemers. Cooney en Sewell gaan in op de situatie in de Australische auto-industrie. Opmerkelijk is dat ze de Australische vestiging van Toyota karakteriseren als een voorbeeld van “instrumentele rationaliteit”, waarbij sociaal-organisatorische overwegingen nauwelijks een rol spelen. Dat lijkt me in schril contrast te staan met het werk van Besser (1995) en Spear (2004) die juist benadrukken hoe sterk Toyota werknemers probeert te vormen c.q. hersenspoelen, afhankelijk van het perspectief van de evaluator. De bundel wordt besloten met twee papers uit Latijns Amerika. Ramalho en Francisco bespreken de situatie bij Volkswagen in Brazilië. Daar is het assemblageproces geheel uitbesteed aan een consortium van onderaannemers (zoals dat ook het geval was aan het begin van de Industriële Revolutie). Toch is een “Factory Committee” opgericht voor alle werknemers van het consortium. De auteurs beschrijven het continue leerproces voor de managers én de bonden om in deze nieuwe vorm van produceren te komen tot een werkbare verstandhouding. Lévesque presenteert een studie over de omgang van het management van drie Mexicaanse fabrieken met werknemersvertegenwoordigers, en hun opstellingen ten aanzien van “flexibiliteit”. In deze drie gevallen is sprake van uiteenlopende patronen, waarmee het belang van de nationale context en van multinationals wordt gerelativeerd. Lévesque benadrukt juist de handelingsvrijheid van lokale actoren, zowel managers als werknemersvertegenwoordigers. Men kan zelf in belangrijke mate bepalen of men wil “boksen of dansen” (Huzzard, Gregory & Scott, 2004).

Ten slotte enkele woorden over het tweede en langste hoofdstuk, geschreven door de redactieleden zelf. De “core research question is to interrogate” of lean production inderdaad “something better” voor werknemers heeft te bieden dan “the rigours of Fordist/Taylorist production systems”. De empirische basis bestaat uit 244 antwoorden van werknemers van drie fabrieken, twee Britse en één Italiaanse, verzameld in respectievelijk 2001 en 2003. Daaruit valt onder meer te concluderen dat de betreffende werknemers zich behoorlijk onder druk voelen gezet om hard te werken. Verder zijn de meningen over de activiteiten van de bonden behoorlijk gevarieerd: de Italiaanse werknemers hebben duidelijk geen hoge pet op van hun vertegenwoordigers, terwijl de Britten minder negatief zijn. Saillant is dat ook “workplace bullying” is bevraagd, door de ILO gedefinieerd als “gewelddadigheid op de werkplek waarbij een persoon wordt bedreigd of aangevallen”. Een “behoorlijke minderheid” van de ondervraagden had hiervan last. Bij gebrek aan een comparatief perspectief komen we echter niet te weten of de situatie in deze drie “lean”geachte fabrieken nu beter is of slechter dan bij “Fordistische/Tayloristische” concurrenten. Verder rijst de vraag

hoe norm en werkelijkheid zich hier verhouden: hoeveel “workplace bullying” zouden Fordistische en “leane” managers voor wenselijk houden en daadwerkelijk voorschrijven?

Concluderend biedt het boek enkele interessante empirische inkijkjes in diverse situaties. Het gepresenteerde kader is echter zeer ruim gehouden. De redactie voelt zich duidelijk betrokken met de werknemers, of eigenlijk: arbeiders. Die betrokkenheid gaat in dit geval ten koste van de wetenschappelijke distantie en daarbij behorende kritische houding. Dat tast de geloofwaardigheid van de uitspraken aan, en komt de ingenomen standpunten wat mij betreft niet ten goede.

Jos Benders

Universiteit van Tilburg

Referenties

- Benders, J. & M. van Bijsterveld (2000), Leaning on lean: the reception of a management fashion in Germany, *New Technology, Work and Employment*, 15(1), 50-64.
- Besser, T.L. (1996), *Team Toyota; Transplanting the Toyota culture to the Camry plant in Kentucky*. Albany: State University of New York Press.
- Huzzard, T., D. Gregory & R. Scott (eds.) (2004), *Strategic Unionism and Partnership; Boxing or dancing?*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Spear, S.J. (2004), Learning to Lead at Toyota, *Harvard Business Review*, 82(5), 78-86.
- Womack, J., D. Jones & J. Roos (1990), *The Machine that Changed the World*. New York: Rawson.

Repliek

Wij wensen de redactie van het Tijdschrift voor Sociologie te bedanken voor de kans te reageren op de recensie door Jos Benders van ons boek over de nieuwe ontwikkelingen in de internationale automobielenijverheid. We stellen ons namelijk een aantal vragen bij de nauwkeurigheid van de rapportering van onze bevindingen en gaan ten dele ook niet akkoord met de kritiek die in deze boekbespreking wordt geuit. In het vervolg van deze tekst willen we dan ook graag dieper ingaan op een aantal punten waarmee we het niet eens zijn.

De recensent uit kritiek op het feit dat er geen definitie wordt gegeven van de sleutelbegrippen (“core concepts”), als flexibiliteit en “lean production”, die we in ons boek hanteren. In zijn boekbespreking benadrukt hij in het bijzonder dat er verschillende interpretaties bestaan van die “sleutelbegrippen”. We proberen in het boek wel degelijk om “lean production” en de diverse productiewijzen en vormen van organisatorische flexibiliteit die ermee gepaard gaan te definiëren, uitgaande van de verschillende manieren waarop die “core concepts” in de literatuur werden en worden gebruikt en die tot de “verschillende interpretaties” van die concepten hebben geleid. Daardoor kunnen we de diverse ontwikkelingen die “lean production” en de daarmee samenhangende vormen van flexibiliteit

hebben gekend bestuderen in de realiteit van de verschillende nationale en lokale gevalstudies die door de auteurs van het boek werden behandeld. Dit is een van de centrale thema's van het boek. Dat wordt in de Inleiding duidelijk benadrukt (p. 4). De zin die de recensent – weliswaar niet volledig – aanhaalt, zegt [...] “The aim is to assess the extent to which the recent transformations of production and labour organisation achieve forms of flexibility in the automobile industry distinguishable from so-called lean production. These studies [*de studies die in het door ons geredigeerde boek worden gebundeld*] indicate a key of important development within the lean paradigm itself, some associated with the HPW principles” (onze cursivering).

Uit een heel aantal internationale arbeidsstudies, die in diverse industriële sectoren op de werkplek werden uitgevoerd (Lewchuk and Robertson, 1996; Taylor and Bain, 1999), blijkt immers dat het niet langer gaat over het feit of er flexibiliteit *als dusdanig* is, maar veeleer over de vorm die de flexibiliteit in de sociale relaties aanneemt. Dit brengt ons tot de discussie, die centraal staat in de tekst waarvan wij de redactie hebben verzorgd, over werkplekken en bredere sociale macht. Daardoor kunnen wij het steriele, alhoewel aanvankelijk interessante, probleem van de formele logica rond flexibiliteit overstijgen. Het gaat hem, met andere woorden, niet zozeer over functionele/temporele of numerieke flexibiliteit. Veel belangrijker en interessanter is namelijk de kwestie van het sociale karakter van de flexibiliteit. In de context van de internationale automobielsector is flexibiliteit immers nooit een discussiepunt geweest. De discussie ging veeleer over het feit hoe het werk is georganiseerd, wie daarvoor verantwoordelijk is en waarom. In sommige opzichten is dit laatste uiteraard vrij duidelijk, aangezien de mogelijkheden van vakbondstussenkomst in het arbeidsproces zijn beperkt, zeker sinds het Verdrag van Detroit in de jaren '50, dat internationaal weerklank vond. Wat echter nooit werd geregeld – en dit is van essentieel belang voor ons uitgangspunt en onderscheidt onze uiteenzetting van die van de recensent –, was het antagonisme tussen arbeid en kapitaal betreffende de allocatie van arbeid, met inbegrip van arbeidstijd en waardevergoeding (“value compensation”). De recensent houdt geen rekening met het uitgesproken sociologische karakter van ons uitgangspunt, namelijk dat de betere uitkomsten die in *“The Machine that Changed the World”* werden beloofd enkel en alleen kunnen worden gerealiseerd wanneer er in de automobielsector een paradigmatische maatschappelijke verandering plaatsvindt in twee opzichten. In de eerste plaats zou moeten worden aangetoond dat de aard van de waardeverwerving (“value acquisition”) tegenwoordig, met de “lean production”, anders is dan in het systeem van het Fordisme. Ten tweede zou exact moeten worden aangetoond hoe en als gevolg van welke managementtechnieken en -praktijken aan de werknemers universeel positieve arbeidsomstandigheden werden geboden. Met andere woorden, het is de taak van de zogenoemde voorstanders van “lean production” om precies aan te tonen hoe “lean production” de arbeidsomstandigheden heeft verbeterd. Terwijl een eenvoudige zoekopdracht op het Internet ontelbare websites oplevert die ons in zeer retorische bewoordingen vanalles kunnen vertellen over de voordelen van

“lean production”, is er absoluut geen enkel sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat de positieve invloed van “lean production” kan aantonen, noch van de veranderingen waartoe dit heeft geleid. Dit brengt ons bij onze voornaamste kritiek, die helemaal in het begin van de tekst duidelijk is vermeld: “[...] Our view is that, [...] we want to critically analyse the form and character of the recent transformations in the international automobile sector [...]” (p. 4) en “[...] This is again clear when we recall the ideological nuances of the so-called Japanisation school or the somewhat less well hidden agenda of the lean production paradigm in its many, varied guises, one of which reappears in variants of High Performance Work organization literature [...]” (p. 1).

We staan vrij versted van het impliciete optimisme van de recensent over een paradigmatische doorbraak die tot stand zou worden gebracht door de enthousiaste voorstanders van ‘lean production’. Dit is belangrijk, en niet alleen vanuit sociaal-theoretisch perspectief, want indien we de beweringen dat nieuwe arbeidsvormen beter zouden zijn ernstig in overweging willen nemen, dan moeten we die bekijken vanuit het oogpunt van sociale ongelijkheden. Niemand kan immers zo naïef zijn te denken dat de beweringen van het management dat innovaties werden doorgevoerd niet zijn ingegeven door het streven om de macht over een organisatie te verwerven. Arbeidssociologen zijn het erover eens dat de werkplek een ruimte is waar strijd wordt geleverd rond de sociale macht, waarbij de dwingende voorschriften van het management de resultaten vaak al te zeer bepalen met de bedoeling om er op lange termijn voordeel uit te halen. Dit betekent echter niet dat de werknemers niet in staat zijn om druk uit te oefenen, wel integendeel. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de werknemers er, door middel van hun vakbonden, in geslaagd om bijzonder gunstige arbeidsvoorwaarden af te dwingen, onder andere wat de bezoldiging betreft, in een sector die vóór de oorlog gekenmerkt was door dictaten van het management, inclusief willekeurige controle. De onvoorwaardelijke vorderingen van het management werden beperkt dankzij de gunstige akkoorden die in de naoorlogse periode in Europa en de Verenigde Staten werden afgedwongen. Bovendien moet ook worden bekeken hoe het management erin slaagt zijn ambities door te drukken. Tegen die achtergrond moet de uitgangstelling van ons boek worden gesitueerd. Onze stelling is dat “lean production” een strategie van het management is om de voordelen terug te draaien die de arbeiders in de periode na de oorlog hebben verworven. We baseren ons daarbij niet op een of andere concrete fabriek of onderneming, maar gaan uit van onze bredere politiek-economische analyse van “lean production”. Dit biedt niet alleen duidelijkere, maar ook interessantere inzichten, want pas door alles in een breder perspectief te zien, kan men de situatie goed analyseren. Dit betekent dat het hier niet om een specifieke vorm van flexibiliteit in een welbepaalde fabriek gaat, maar wel om welke de uiteindelijke doelstellingen zijn van schijnbaar nieuwe managementagenda’s vanuit sociologisch, om niet te zeggen politiek, oogpunt. Van belang is niet de positivistische aanpak, die weinig echte kennis over het veranderingsproces oplevert, maar wel hoe de beweringen van het management en de lokale praktijken in de fabrieken kunnen

worden geïnterpreteerd vanuit het oogpunt van het *management- en structurele proces*. Gewoon bij wijze van voorbeeld: een welbepaald teamproces met een ander teamproces in een ander land, of alle teamprocessen in alle landen met elkaar vergelijken, kan wellicht interessant zijn, maar vertelt ons niets over het sociale karakter van teamwerk op het vlak van sociale machtsverhoudingen op de werkplek. Alleen door dit als uitgangspunt te nemen, kunnen we een degelijke kennis en een duidelijk inzicht verwerven in wat sociale verandering precies inhoudt en deze verandering beoordelen. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door het hoofdstuk dat Christian Lévesque heeft geschreven in het door ons geredigeerde boek. Onderzoek uitvoeren naar het “lokale” in de Mexicaanse fabrieken betekent voor de auteur dat de verhouding tussen de strategische voorspellingen van het bedrijf en de invloed van de arbeid op de veranderingen, transformaties en aanpassingen wordt ontrafeld.

We denken dat de voornaamste oogmerken en doelstellingen van het boek de recensent ontgaan omdat hij dit belangrijke analytische uitgangspunt ontkent. Dat is ook de reden waarom hij nalaat om het eerste hoofdstuk van het boek, van de hand van Valeria Pulignano en Paul Stewart, te bespreken, waarin de auteurs stellen dat de traditionele bureaucratische controle manifest aanwezig is in de nieuwe “multi-enterprise” of “modulaire” omgevingen in de automobiel-nijverheid. Dit hoofdstuk komt in de recensie niet aan bod. Op het centrale argument van José Ricardo Ramalho en Elaine Marlova V. Francisco, namelijk “[...] in terms of the workers, these new management strategies, although insisting that changes could benefit workers at all levels of the organisation, still retain characteristics that are far from granting factory workers more power [...]” (p. 167) wordt al evenmin ingegaan. Ook over de analyse door Christian Lévesque van de strategieën die door de lokale vakbonden in de Mexicaanse autofabrieken worden aangewend om een kader te scheppen voor de nieuwe flexibele productie en het organisatiemanagement wordt met geen woord gerept.

We hebben aanzienlijke problemen met de bijzonder geringe aandacht die de recensent besteedt aan wat wellicht het centrale kenteken van verandering is. Terwijl we de betekenis van de term “bullying” (pesten), zoals die in de hedendaagse literatuur wordt gebruikt, ontleden, zal het feit dat wij het belang ervan erkennen ons heel veel leren over hoe en waarom we denken dat het belangrijk is om rekening te houden met de claims van het management met betrekking tot historische veranderingen in de productie. De wereld van de arbeid kan gewelddadig zijn, maar geweld kan ook een moreel geladen term zijn. Zelfs in self-report surveys moeten we voorzichtig zijn met het gebruik van die term. Dat is de reden waarom wij er, net als de ILO, zeer behoedzaam en oordeelkundig mee omspringen. Hoewel het buiten kijf staat dat alle onaangename voorvallen op de werkplek, met inbegrip van “bullying”, moeten worden vermeden, is er uiteindelijk toch zelden geweld mee gemoeid. Anderzijds zouden alle vormen van geweld ook als “bullying” kunnen worden omschreven. De term die we nodig hebben om te vatten hoe werknemers de asymmetrische krachtverhoudingen ervaren, is gewoonweg te weinig genuanceerd. Net als de ILO, en in overeenstemming met

een aantal sociologische studies over de toestand op de werkplek, die melding maken van overweldigende bewijzen voor pesterijen van handarbeiders door het management (e.g. Nichols and Beynon, 1977; Beynon, 1984, Danford, 1999, Roberts, 1993, Garrahan and Stewart, 1992), gaan we ermee akkoord dat het begrip “bullying” van essentieel belang is om bepaalde situaties te verklaren en dat het kan worden gebruikt om een reeks van omstandigheden te verklaren waarin werknemers machteloos staan of door anderen – ook door collega’s – op een of andere manier worden gedomineerd. De ILO erkent het belang van dit concept omdat het net te maken heeft met een aantal wijd verspreide en diep verankerde sociale en politieke krachtmetingen die voortvloeien uit de inefficiëntie van het management, de zwakte van de vakbonden en globale institutionele tekortkomingen. Het is merkwaardig dat de recensent niet volledig vertrouwd lijkt met de agenda van de ILO betreffende “bullying”, die het probleem niet wil bagatelliseren of zeker niet wil proberen om het fenomeen (vreemd genoeg) onder te verdelen in diverse niveaus van aanvaardbaarheid. De recensent vraagt zich af welke niveaus van “bullying” op de werkplek Fordistische fabrieksmanagers aanvaardbaar zouden vinden in vergelijking met managers van “lean” fabrieken. Dat is niet waar het ons om gaat. Voor ons is geen enkel niveau van “workplace bullying” aanvaardbaar en dat is ook het standpunt van de ILO. Als onderdeel van het Programma over Veiligheid en Gezondheid op het Werk en het Milieu maakt de ILO in het bijzonder een onderscheid tussen “bullying” en geweld, al geeft de organisatie wel toe dat beide met elkaar verbonden zijn. De organisatie (<http://www.ilo.org/public/english/protection/safework/violence/index.htm>) merkt op: “[...] A growing amount of evidence from studies across the world is now indicating that a very substantial proportion of workplace stress in general, and violence in particular, may be accounted for by negative behaviour and abuse of a less physical nature. Due to the wide range of different labels in use in the various countries to describe similar problems, such as *mobbing* (in Scandinavia, Germany and Italy), *bullying* (in Australia and the United Kingdom) and *emotional abuse* or *mistreatment* in the United States, an overview of the problem has only started to emerge very recently [...]” Daarom heeft de ILO zich ertoe verbonden een rapport op te stellen over de kosten van geweld en “bullying” (pesten) op de werkplek voor de veiligheid en gezondheid, zowel voor individuen, organisaties als de samenleving in haar geheel. Dit rapport is er uitdrukkelijk op gericht om het verband tussen geweld/“bullying” en stress op het werk nader te onderzoeken. Zoals we kunnen opmaken uit het rapport van de ILO, blijkt uit de manier waarop de recensent de vraag stelt dat hij de aard van het fenomeen niet goed heeft begrepen. Het gaat er immers absoluut niet om vergelijkingen te maken om een optimaal niveau te bepalen, maar wel om te achterhalen hoe dit fenomeen tot stand komt teneinde te proberen dergelijke praktijken uit te roeien of toch ten minste, indien dit niet mogelijk is, aan te duiden wat er aan de oorsprong van ligt en een dergelijk gedrag aan de kaak te stellen. Daarom denken we dat het in de lange en gevestigde traditie van de Angelsaksische en Franse arbeidssociologie (respectievelijk van Roy tot Burawoy

en Linhart) noodzakelijk is om nauw voeling te houden met de werkvloer. Vanuit het standpunt van deze traditie is het gebrek aan sociale en politieke nabijheid tot de werknemers op de werkvloer ervoor verantwoordelijk dat studies over veranderingen op de werkplek methodologisch naïef overkomen, aangezien de uitspraken van het management over de noodzaak van veranderingen zonder meer als waar worden aangenomen.

Kortom, het gaat er niet om zogenaamde Fordistische en “lean” fabrieken met elkaar te vergelijken. Het is de bedoeling om een uitdaging te lanceren aan het adres van al wie pleit voor een tijdperk-/periodegebonden of eender welke andere sociaal-economische verandering. Zij moeten aantonen hoe hun nieuwe tijdperk het arbeidsleven zal verbeteren. In onze studies hebben we hiervoor geen ‘wetenschappelijke’ bewijzen gevonden. Welke bewijzen kunnen de voorstanders van verandering aanhalen om een fundamentele verandering van de relaties op de werkplek aan te tonen?

Valeria Pulignano

Katholieke Universiteit Leuven

Paul Stewart

Strathclyde University

Andy Danford en Mike Richardson

University of the West of England

Referenties

- Beynon, H. (1984) *Working for Ford*, Second Edition. Harmondsworth: Penguin.
- Lewchuk W. and Robertson D. (1996) “Working Conditions under Lean Production: A Worker-based Benchmarking Study” in P. Stewart (ed.), *Beyond Japanese Management: the End of Modern Times?* London: Frank Cass, pp. 60-82.
- Nichols, T. and Beynon, H. (1977), *Living with Capitalism: Class Relations and the Modern Factory*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Taylor, P., Bain, P. (1999), “An assembly line in the head: work and employee relations in the call centre”, *Industrial Relations Journal*, Vol. 30 No. 2, pp. 101-17.
- Womack J.P, Jones D.T. and Roos D. (1990) *The Machine that Changed the World*. New York: Maxwell MacMillan International.

Wilkinson, R. & Pickett, K. (2009). **The Spirit Level. Why More Equal Societies Almost Always Do Better**. London, Allen Lane,

The Spirit Level steekt van wal met een indrukwekkende grafiek die het verband illustreert tussen de gemiddelde levensverwachting in een land, en het nationaal inkomen per capita (Figure 1.1, p. 7). Dit verband is duidelijk curve-lineair. Bij de groep armste landen levert een stijging van het gemiddeld inkomen een gevoelige toename in levensverwachting op. Echter, wanneer enkel naar de 30

rijkste landen gekeken wordt lijkt inkomen helemaal geen invloed te hebben op het aantal te verwachten levensjaren. Landen als Slovenië en Zuid-Korea zijn slechts half zo rijk als de VS bijvoorbeeld, maar doen het toch niet slechter wat levensverwachting betreft. Eens boven een zekere drempel van rijkdom levert een stijging van het inkomen per capita niet langer winst op in termen van levensverwachting. De relatie tussen nationaal inkomen per capita en geluk vertoont een heel gelijkaardig curve-lineair patroon.

Als gemiddelde rijkdom geen verklaring kan bieden voor de verschillen tussen de meest ontwikkelde landen, wat dan wel? In *The Spirit Level* verdedigen epidemiologen Richard Wilson en Kate Pickett de prikkelende stelling dat, in de rijkere landen althans, gezondheid van de bevolking en andere indicatoren van levenskwaliteit in de eerste plaats beïnvloed worden door inkomensongelijkheid. Hoe schever inkomensverdelingen, hoe frequenter allerhande maatschappelijke kwalen voorkomen, zo argumenteren de auteurs. *The Spirit Level* bevat een indrukwekkende hoeveelheid empirisch materiaal dat deze hypothese ondersteunt. De auteurs maken voornamelijk gebruik van cross-sectionele vergelijkingen tussen de rijkste (hoofdzakelijk OECD-)landen. Maar ook een resem vergelijkingen tussen de staten van de VS (die als bijkomende test gepresenteerd worden) wijzen erop dat inkomensongelijkheid samenhangt met tal van maatschappelijke problemen. Het cijfermateriaal bevestigt dat ongelijkheid schadelijk is voor de mentale gezondheid van de bevolking. De VS – het meest ongelijke land in de studie – telt twee tot drie maal meer mentaal zieken dan meer egalitaire landen zoals Japan, België of Duitsland (p. 67). Ook de fysieke gezondheid heeft te lijden onder inkomensongelijkheid. Kindersterfte en zwaarlijvigheid blijken frequenter voor te komen naarmate hoge en lage inkomens verder uit elkaar liggen. Levensverwachting wordt zelfs sterker beïnvloed door ongelijkheid dan door uitgaven in de gezondheidszorg. Een gapende kloof tussen arm en rijk blijkt ook verregaande gevolgen te hebben voor de jeugd. Leerlingen uit meer egalitaire landen leveren betere onderwijsprestaties en verlaten minder vaak vroegtijdig de schoolbanken. Ze geven ook aan minder vaak in contact te komen met conflictsituaties, zoals pestgedrag of vechtpartijen. Een diepere inkomenskloof blijkt samen te gaan met fenomenen die als problematisch beschouwd worden, zoals bijvoorbeeld tienerzwangerschappen en abortus. Landen met grotere ongelijkheid kennen niet alleen meer drugsgebruik en zware criminaliteit. Ze spenderen ook meer aan misdaadbestrijding en een groter percentage van hun bevolking bevindt zich achter gevangenstralies. Ten slotte tonen de auteurs aan dat inkomensongelijkheid een rem zet op sociale mobiliteit en het sociale weefsel aantast. Personen die in een land of staat leven met grote inkomensverschillen hebben minder vertrouwen in hun medemens.

Het vaststellen van een verband tussen inkomensongelijkheid en een aantal gezondheids- en sociale problemen is één zaak. Maar daarmee is nog niets gezegd over de causale interpretatie van dit verband of over de mechanisme waar-

door dit verband zich voltrekt. Een voor de hand liggende interpretatie is dat inkomensongelijkheid leidt tot het ontstaan van een grotere groep armen die onder een kritische drempel van bestaansmiddelen vallen en bijgevolg vatbaar zijn voor de beschreven maatschappelijke ziektes. Het bestaan van een dergelijke onderklasse zou er dan voor zorgen dat ongelijke landen slechter scoren op allerlei indicatoren van levenskwaliteit. De auteurs zetten zich echter uitdrukkelijk af tegen deze interpretatie dat het effect van ongelijkheid enkel aan de onderkant van de samenleving speelt. In plaats daarvan zouden de schadelijke effecten van inkomensongelijkheid de overgrote meerderheid van de bevolking treffen. De auteurs geven verschillende argumenten hiervoor. Eerst en vooral zijn de verschillen tussen landen veel te groot om enkel een kwestie van de allerarmsten te zijn. In de VS, kampioen van de ongelijkheid, kampt ongeveer een derde van de bevolking met klinische obesitas. Dat is ruim zes maal zoveel als in meer gelijke samenlevingen, zoals Japan. Deze verschillen overstijgen duidelijk de groep allerarmsten. Aan de hand van bijkomend cijfermateriaal wordt geïllustreerd dat inkomensongelijkheid inderdaad de ganse bevolking treft. Uit een vergelijking tussen de VS en het meer gelijke Engeland blijkt dat ziektebeelden zoals hypertensie en diabetes vaker voorkomen in de VS, ook na controle voor onderwijsniveau. Met andere woorden, ook de hoogst opgeleiden in de VS zijn dus slechter af dan hun Engelse tegenhangers. Een gelijkaardige vergelijking toont aan dat ook bij de hoogste sociale klasse, inwoners uit het eerder egalitaire Zweden een lagere sterftekans hebben dan inwoners uit Wales en Engeland (pp. 182-183).

Wilson en Pickett plaatsen de link tussen inkomensongelijkheid en maatschappelijke kwalen in een gans ander licht. Volgens de auteurs geven inkomensverschillen in de eerste plaats aan hoe hiërarchisch een maatschappij gestructureerd is. Ongelijke samenlevingen zijn verticaal georganiseerde samenlevingen, waar individuen elkaars concurrenten zijn en zich sterker gaan bekommeren om hun sociale status. Ongelijkheid intensifieert het proces van sociale vergelijking en verhoogt de sociaal-evaluatieve dreiging, aldus de auteurs. Dit brengt heel wat stress met zich mee, ook voor degenen die een hogere positie in de hiërarchie bekleden. Hoe steiler de maatschappelijke ladder, hoe dreigender de val naar beneden en hoe moeilijker de gang (verder) opwaarts. En dat geldt blijkbaar niet enkel voor degenen die onderaan de maatschappelijke ladder staan.

De auteurs zien stress als de motor van de hierboven vernoemde sociale problemen. Voor heel wat maatschappelijke kwalen is deze link vrij aannemelijk. Het is niet zo moeilijk in te denken dat stress leidt tot bijvoorbeeld mentale problemen, bepaalde fysieke klachten, drugsgebruik en geweld. Voor andere sociale problemen, zoals tienerzwangerschappen of abortus, is het verband met toegenomen stress minder voor de hand liggend.

In het laatste deel van het boek (part 3, hfst. 13-16) trekken de auteurs de discussie rond hun bevindingen wat verder open. Wilkinson en Pickett trekken van leer tegen het beeld dat de mens van nature louter en alleen een egoïstisch individu is

dat zich gedraagt als een wolf voor zijn medemens. Mensen zijn evenzeer sociale dieren, die in staat zijn tot coöperatie en altruïstisch gedrag. Het is de maatschappelijke context waarin jongeren opgroeien die bepaalt welke zijde van onze *dual inheritance* (p. 203) geactiveerd wordt. In hoofdstuk 16 worden zelfs een aantal concrete pistes geformuleerd om tot een meer egalitaire samenleving te komen en zo de maatschappelijke kost van ongelijkheid te vermijden. Zo denken de auteurs bijvoorbeeld in de richting van meer economische democratie in de zin dat werknemers mede-eigenaar kunnen worden van de bedrijven waar ze werken.

The Spirit Level is een boek met grote verdiensten. Het levert een interessante bijdrage aan de theorievorming rond de contextuele determinanten van gezondheids- en sociale problemen. Na dit boek kunnen onderzoekers in deze domeinen niet meer rond inkomensongelijkheid heen. Het empirisch materiaal dat gepresenteerd wordt is werkelijk verbazingwekkend. Een interessant punt in het boek is dat de discussie over allerhande maatschappelijke problemen naar een materialistische grondslag teruggevoerd wordt. Toegenomen stress, mentale ziekte, geweld en drugsgebruik zijn niet zomaar het gevolg van moreel verval of veranderende normen en waarden. Ze spruiten daarentegen voort uit de wijze waarop de economische middelen in een samenleving verdeeld zijn. Vanzelfsprekend zijn ook een aantal kritieken op het boek te formuleren. Zo is het mechanisme dat de auteurs voorstellen – nl. ongelijkheid veroorzaakt toenemende sociaal-evaluatieve dreiging – niet voor alle behandelde sociale problemen even overtuigend. Hoe link je bijvoorbeeld fenomenen als tienerzwangerschap en abortus met stress? Wat de onderzoeksmethode betreft: de resultaten zijn hoofdzakelijk gebaseerd op bivariate correlaties op nationaal niveau (voor een vrij beperkt aantal landen dus). Het zou de geloofwaardigheid van de resultaten zeker en vast ten goede komen wanneer in multivariate analyse gecontroleerd zou worden voor andere potentieel invloedrijke factoren. Het gebruik van meer geavanceerde statistische modellen (zoals bv. multi-level modellen) zou het toelaten de voorgestelde macro-micro link op een meer stringente wijze te testen. Gezien de toegenomen beschikbaarheid van internationale survey-data, zoals het European Social Survey dat o.a. metingen voor mentale gezondheid bevat, bestaan hier zeker en vast mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

The Spirit Level is een boek dat ongetwijfeld een grote weerklank zal krijgen, zowel maatschappelijk als wetenschappelijk. Kortom, een belangrijke bijdrage aan een nog belangrijker discussie.

Bart Meuleman
Universiteit van Tilburg